

ADATOK A PANNONIAI MITOLÓGIAI DOMBORMŰVEK KORMEGHATÁROZÁSÁHOZ

Ha bizonyos klasszikus képtípusoknak a római provinciák egész területén való elterjedését s vele a motívumvándorlás történetét meg akarjuk érteni, úgy a provinciális kőfaragóműhelyekben kétségtelenül felhasznált vázlatkönyvek és mintalapok mellett az eddig figyelmen kívül hagyott éremképek közvetítő szerepét is tekintetbe kell vennünk, melyek Hadrianus korának klasszicisztikus törekvései s Róma 900 éves fennállásának Kr. u. 147-ben megült emlékünnepe nyomán hátlapjukon megtelnek a görög és római őskorra vonatkozó klasszikus művészi emlékek másolataival.

A hazai kutatás szempontjából különösen jelentős, hogy ezeken az éremképeken a pannoniai domborműves köemlékek néhány fontosabb képtípusát is megtaláljuk. Ezek a nemzeti őstörténetre utaló éremképek s a velük kapcsolatos pannoniai köemlékek közös művészi mintaképekre vezethetők vissza, melyek a császári udvar politikai törekvéseinek szolgálatában a Kr. u. II. század első tizedeiben Rómában keletkeztek s melyeknek az egész birodalom területén való népszerűsítése és hivatalos terjesztése államérdekből is kívánatosnak látszott. Így kerülnek az éremképekre a Marst és Rhea Silviát (Bernh rdt Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit T. 50, 4; Antoninus Pius érme cos. III, 140 Kr. u.; Regling: Die antike Münze als Kunstwerk T. XLV, 899; Gallienus érme 260—268 Kr. u.), az Aeneast és Anchisest (Bernhardt T. 50, 3; Hadrianus érme cos. III, 119 Kr. u.), a Perseust és a Meduzát (Regling T. XLV, 906; Septimius Severus ezüstmedaillonja 193—211 Kr. u.) ábrázoló jelenetek (1a, 2a, 3a kép) ugyanabban a művészi fogalmazásban, melyet pannoniai köemlékeinkről ismerünk (1—3. kép). Az éremképek tisztán nemzeti vonatkozásával szemben a javarészt síremlékek gyanánt

felhasznált pannoniai köemlékeken a tartalmi hangsúly a képtípusok másvilágra utaló szimbolikus vonatkozásaira tolódott el.¹

A felsorolt éremképek alapján azonban nemcsak a pannoniai köemlékeken felhasznált képtípusok eredetére, hanem azok keletkezési idejére vonatkozólag is fontos következtetéseket vonhatunk le. Kétségtelen, hogy a római mintaképekhez kapcsolódó mitológiai képtípusoknak érmeiken való első megjelenését a provinciális emlékek számára terminus post quem gyanánt kell elfogadnunk. Ha már most másfelől figyelembe vesszük, hogy ezeket a köemlékeket csaknem kivétel nélkül Kr. u. IV. századi kősírokba befalazva találták, úgy a köemlékek keletkezését egész határozottsággal a Kr. u. II. század második és a III. század első felére tehetjük. Ezt az eredményt viselettörténeti megfigyelések és történeti indokok is támogatják. Helyesen utaltak arra, hogy az Intercisában előkerült Herakles-Hesperida dombormű nőalakjának hajviseletét Antoninus Pius hitvese, Faustina hozta divatba. A történeti adatok is ugyanerre az időre, a Kr. u. II. század második felére vezetnek. Fölratok tanúsága igazolja ugyanis, hogy Intercisa, mely valószínűleg már Hadrianus korában a municipium jogait élvezte, a század utolsó tizedeiben Commodus dunamenti erődítési munkálataival kapcsolatban (181 Kr. u.) erőteljesebb felvirágzásnak indult.

Az így nyert eredmény révén egyszerre érthetővé válik az a feltűnő nagy szerep, mely az intercisai köemlékeken Heraklesnek jutott. Hiszen köztudomású, hogy éppen Commodus császár volt az, aki védőistenségének Heraklesnek a kultuszát mindenfelé terjesztette s hőstetteit művészi alkotásokkal ünnepeltette. Aligha tévedünk, ha a Herakles-mondakör nagy szerepét a pannoniai köemlékeken a Herakles-kultusznak ezzel a Commodus által kezdeményezett népszerűsítésével hozzuk kapcsolatba. Megerősíti ezt a föltevést a Commodus-Herakles kultusznak emlékek igazolta hasonlóság nagyarányú elterjedése Britanniában. (Journ. of Roman Studies XIII (1923) p. 91 ff.) Ebben az összefüggésben egyszerre érthetővé válik, hogy a Herakles-mondának Commodus-érmek hátlapjain szereplő képtípusai pannoniai köemlékek körében is otthonasakká lettek. (V. ö. a bunkóra támaszkodó, sziklán ülő Heraklest Commodus érmeiken: Journ. of Rom. Studies XIII pl. VII 3 és az intercisai köemléken: Arch. Ért. 1906, 237. l., 15. ábra).

A bacchikus és orphikus misztériumkultusszal összefüggő

I.

2 a.

1 a.

3 a.

2.

3.

1. Mars és Rhea Silvia. — 2. Perseus és Medusa. — 3. Aeneas és Anchises.
Mars und Rhea Silvia. Perseus und Medusa. Aeneas und Anchises.

Domborművek, Budapest, Nemzeti Múzeum.

Reliefs, Budapest, Nationalmuseum.

1a—3a: Római császárkori érmek.

Römische Münzen der Kaiserzeit.

ábrázolások meghonosításában és terjesztésében természetesen a thrák csapatok révén begyökeresedett vallási élet követelményei játszották a főszerepet. (V. ö. Rapp: *Die Beziehungen des Dionysoskultes zu Thrakien und Kleinasien*, Stuttgart, 1883 S. 23; Tomaschek: *Die alten Thraker II*, Wiener Sitzungsberichte, 1894 S. 36 ff; *Bonner Jahrbücher*, Heft 129 S. 47 ff.) Ez a magyarázata az Orpheus-ábrázolások nagy elterjedtségének Pannoniában éppúgy, mint Germániában. A Thrákiában elterjedt chtonikus Dionysos misztériumai nyomán telnek meg a síremlékek domborművei bacchikus motívumokkal (szatírok, menádok, hippokampok stb.). A másvilág dionysosi örömeire utaló ú. n. halotti lakoma képtípusa is ebben az eszmekörben gyökerezik. A thrák vallási élethez kapcsolódó képtípusok valószínűleg a Duna mentén fölfelé haladva terjedtek el a távolabbi nyugati tartományokba. (Schröder: *Röm. Germ. Korrespondenzblatt VII*, 1914 S. 37) A vágató és léptető lovas alapjában görög eredetű képtípusa, mely már a Kr. u. I. századi germániai síremlékeken nagyon gyakori, ugyancsak thrák közvetítéssel került nyugatra. Vándorútjának korai állomásait az abderai (*Bull. de corr. hell.* 1913 p. 118 ff) és a gabrovoi (Filow: *L'art antique en Bulgarie*, Fig. 26) reliefek jelzik. (v. ö. Schober: *Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien* S. 204, 222.) A közvetítők azok a thrák csapatok lehetnek, melyek már a Kr. u. I. században Alsó-Germániában állomásoztak. (V. ö. Lehner: *Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn* S. 272, Nr. 669: *cohors I. Thracum*, mely Neumagenből és Kölnből származó síremlékeken is szerepel.) A képtípusok vándorútjára vonatkozó fenti föltevést alátámasztja az a megfigyelés is, hogy a Rajna-menti korai síremlékek körében a táncoló menád motívumát éppen az alsó-pannoniai Breuci törzshöz tartozók síremlékein találjuk. (Lehner: *Steindenkmäler* Nr. 659, 660; *Die römischen Skulpturen I. T. VI*, 1, 2; *Bonner Jahrbücher* H. 129 S. 59 Anm. 3). Ezek mellett a provinciális stílusba átültetett, görög eredetű motívumokat felhasználó síremlékek mellett egészen különálló csoportot alkotnak azok az I. századi síremlékek, melyeket az ebben az időben tisztán teljes jogú római polgárokból álló légiónok terjesztettek el mindenfelé. Ezek a síremlékek, melyek domborműves díszükben minden távolabbi vonatkozást kerülve tisztán a mindennapi élethez tapadnak s melyeken a monumentális érzékkel vésett és fogalmazott fölírás adja meg a tartalmi lényeket,

hűségés képviselői a valószerűségre törekvő itáliai szellem komoly, sokszor kimérten ünnepi józanságának. Csak néhány jellemzetes példát idézek, melyek egyben a «légiók stílusának» nagy elterjedtségét is igazolják: Julius Saturio síremléke Sofiában: Filow: *L'art antique en Bulgarie*, Fig. 28; az itáliai származású C. és Q. Vellius testvérpár síremléke Virunumból Klagenfurtban: *Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt*, Nr. 22 Abb. 14; Lucius Piperacius Optatus síremléke Bonnbán: Lehner: *Die römischen Skulpturen T. II, 4.*; A Schober: *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien S. 21 Nr. 21 ff.*

Förlépítésben és típusban kétségtelenül itáliai eredetű L. Fulvius Secundus és Cl. Satto síremléke Aquincumban: Budapest Régiségei VII. 24. és 32. l. továbbá Adnamata síremléke Intereisából. (Arch. Ért. 1906, 261. l. 42. ábra.) (Kr. u. II. század eleje) Dekorativ motívumokkal átszótt, gazdagabb alakban látjuk azután ugyanezt, még a III. század folyamán is használt síremléktípust L. Betulo Amandus carnuntumi síremlékén: Arch. Ért. 1907, 305 l. (v. ö. Arch. Ért. 1906, 261 l. 43 ábra.) Annak a Germania területén nagyon elterjedt, ugyancsak itáliai eredetű síremléktípusnak, mely az elhunyt katonát teljes fegyverzetben fülkében állva ábrázolja, Pannoniában tudtommal az észak-italiai Comumból származó C. Castricius aquincumi síremléke: Budapest Régiségei VII, 22. l. az egyetlen képviselője. (V. ö. Schober; i. h. S. 76 No. 162) Bárha a legionáriusokat rendszeren a pilum illette meg, Castricius, aki a legió II. adjutrix katonája jobbójában mégis két lándzsát (hasta) tart, egészen úgy, amint azt Annaius és Firmus bonni síremlékein látjuk: Lehner: *Die römischen Skulpturen I. T. V. 3. VI, 3*; *Steindenkmäler Nr. 661, 665*; *Führer S. 126/7*. Castricius síremlékéhez tipologiailag és stílusban a legközelebb a Milanoból származó Quintus Petilius Secundus (domo Mediolano) bonni síremléke áll; Lehner: *Die röm. Skulpturen I, T. II, 3*; *Steindenkmäler Nr. 620*; *Führer S. 135*, melynek testvérpéldányát viszont Petilius szülőföldjén Milanóban találjuk: Sertorius síremléke: Domaszewski: *Die Fahnen im römischen Heere S. 30 Fig. 4*; Budapest Régiségei VI, 136, l. Az a tény, hogy a cohorsok legtávolabb eső vidékekről származó katonáit ebben a síremléktípusban örökítették meg (Annaius, Lehner T. V, 3 datmatiai, Hyperanor: Lehner T. V, 1 krétai, Tiberius Julius Abdes: Lehner T. V, 2 sidoni, Firmus: Lehner T. VI,

3 rætiai, Pintaius : Lehner T. VI, 4 intercatiai (Hispania) származású), a legvilágosabban bizonyítja az itáliai izlés és szellem egyetemesen kötelező érvényét a római hadsereg művészetében a korai császárság idején.

Ebben az időben a mithológiai képtípusok Germánia területén a kivételek sorába tartoznak. Ilyen a Samus és Severus alkotta mainzi Jupiteroszlop *judicium Orestist* ábrázoló, görög mintaképeket követő talpazatreliéfje. (Röm. Mitt. XXI, 1906 S. 280 ff; XIII. Bericht der Röm. Germ. Kommission, S. 26 ff) A mintaképet kétségtelenül Gallia közvetítette, ahol éppen az oszlop felállítására idején Nero udvari szobrása, Zenodoros vezetésével egész sor görög művész telepedett le. (V. ö. The Burlington Magazine XXV (1914) p. 153.). A Germániában előkerült mithológiai domborművek javarésze, miként Pannoniában is, a Kr. u. II. század második és a III. század első feléből való. Ilyen reliefek díszítik Gaius Severinius Vitealisknak a III. század első felében keletkezett kölni szarkofágját. (Lehner : Führer durch das Provinzialmuseum in Bonn S. 131; Röm. Skulpturen I, T. XXII; Steindenkmäler Nr. 632) Ez az időszak az, amikor a virágkorát élő Rajna mellékét, főként Kölni és Triert fölírások tanúsága szerint görög művészek újra nagy számban árasztják el. Hogy a III. század első felében a provinciális szobrászműhelyek még minő kivételes tehetségekkel rendelkeztek, annak legújabbán a dieburgi Mithraeum oltárdomborműve szolgáltatta nagyszerű példáját, mely a mesterjelzés szerint Silvestrius Silvinus alkotása s melyhez stílusban a 239-ben épített virunumi Mithrasszentély oltárreliefje áll a legközelebb. (Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt, S. 27, Fig. 10; S. 52, Nr. 86) Tekintettel arra, hogy a pannoniai mithológiai domborművek típusukban kimutathatólag galliai emlékekkel állanak összefüggésben (Österr. Jahreshfte XV, 1912 S. 172 ff), valószínű, hogy a mithológiai domborművek görög típusokat közvetítő motívumvándorlása a Kr. u. II. század közepén innen indult útnak.

Érdekes ebben a kapcsolatban Lehner megfigyelése, mely szerint a keleti misztériumok gondolatkörének nagymérvű elterjedése a Rajna mentén összeesik a temetkezés módjának megváltozásával: a Kr. u. III. század közepétől kezdve ugyanis a halottégetés gyakorlatát az elföldelés váltja fel. (Bonner Jahr-

bücher, 129 S. 64) Nagyon közelfekvő, hogy ezt a változást a keleti misztériumvallások meghonosodására vezethetjük vissza, melyek őshazájában mindenütt csaknem kivétel nélkül az elföldelés volt divatban. (Bissing : Das Begräbniswesen im Altertum in Aegypten und dem vorderen Orient. Bonner Jahrbücher, 129 S. 1 ff) Ez alkalommal le kell mondanom arról, hogy a pannoniai római temetkezés módjának valószínűleg a Rajna vidékével azonos fejlődéstörténetét bővebben tárgyaljam. Csak arra kívánok rámutatni, hogy az Intercisában feltárt sírmező tanulságai ezt a föltevést megerősítik. A csekély számban fölfedezett Kr. u. II. századi sírokon megfigyelt halotthamvasztással szemben (Arch. Ért. 1910. 37/8. l.) később itt is az elföldelés lett általános. Ezzel a változással párhuzamosan a föliratok egész sora bizonyítja, hogy a már Commodus idejében megrendült római államvallás helyét a Kr. u. III. század első felében Pannonia és Dacia területén is a lakosság széles köreiből a keleti misztériumvallások foglalták el. Csak néhány példát idézek : Lucius Flavius Aper oltára a Margitsziget déli csúcsáról : Diis conservatoribus az Alexander Severus (222—235) követő időből ; Quintus Terentinus Potentinus oltára Jovi Optimo Maximo ceterisque Diis Scarabantiából Kr. u. 227-ből (Budapest Régiségei VII., 16. l. ; Arch. Ért. XXXI. 1911, 367. l.) mindkettő érdekes példája a vallási synkretizmus nagyarányú elterjedésének. A budaörsi és aquincumi Mithraeumot a Kr. u. III. század második tizedében építették. (Rómer : A Nemzeti Múzeum föliratos emlékei 182., 44. és 45. sz. ; Budapest Régiségei I. 84. l.) Az apulumi praetoriummal kapcsolatos Sol Invictuskápolnát C. Caerellius Sabinus Commodus idején emeltette. (Arch. Ért. 1914, 350. l.) A sarmisegethusai syr szentély alapítása Alexander Severus idejére esik. (Arch. Ért. 1906, 321.) Ugyanez időben, Kr. u. 223-ban toldja meg C. Julius Pacatus a budapesti királyi bérház alapásása alkalmával előkerült fölirat tanúsága szerint Magna Mater (?) templomát konyhaépülettel. (Cocinatorium. Budapest Régiségei VIII. 166. l.)

Hekler Antal.

JEGYZETEK

¹ L. Oroszlán Zoltán : Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken ; Hekler : Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen, Strena Buliciana S. 107—118. — A IV. század első

felében keletkezett festői mintaképre visszavezethető Perseus-Medúza-reliefhez l. Pfuhl: Malerei und Zeichnung der Griechen T. 263, 767; Robert: Die antiken Sarkophagreliefs III, 3, 403. — A Caius Julius Severinus győri sírelmékén (Schober Abb. 64) és a budapesti szarkofágon (Robert III. S. 266 Nr. 214 T. LXIX) látható. Marsyas bűnhődését ábrázoló reliefek képtypusát alexandriai éremképeken is megtaláljuk. (Overbek: Kunstmythologie V. S. 472 Münztafel Nr. 24; Schober S. 205). — A Dirke bűnhődését ábrázoló provinciális mozaikoknál is számolnunk lehet az éremképek közvetítő szerepével. (Zeitschr. f. Num. XXIV S. 9.)

² Ugyancsak thrák közvetítéssel kapták Drexel megfigyelései szerint (Strena Buliciana S. 55 ff.) a dunai tartományok ötvösműhelyei az ércfegyvereiken fölhasznált, görög eredetű díszítő motívumokat.

³ A Thrákiából származó lovas herosz kultuszával kapcsolatban az Arch. Értesítő XL. kötetének 260—262. lapján mondottakhoz kiegészítőleg meg kell emlékezni arról a Xantenben előkerült oltárról, melyet Kr. u. 223-ban a XXX. légió nyilván thrák katonái: Septimius Mucatra és Septimius Deospor egy a Mithrassal rokonlányú thrák istenségnek: Apollo Dysprusnak állítottak fel. Lehetséges, hogy az egyébként még ismeretlen, Sollal és Lunával együttesen tisztelt Apollo Dysprus az ú. n. thrák lovassal azonos, akinek Sollal és Lunával való kapcsolatát már az eddig ismert emlékek is bőségesen bizonyítják. (V. ö. Lehner megjegyzései: Bonn. Jahrbücher 129 S. 55 és 80 Nr. 301).